

А.Б.Жұмағұлов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***XX ғасыр басындағы әдебиет тарихының зерттелуі**

Мақалада бүгінгі әдебиеттану ғылымындағы XX ғасыр басындағы әдебиет тарихының зерттелуіне қатысты күрделі мәселе қарастырылған. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде зерттеуші-ғалымдар әдебиеттанудағы қандай ғылыми қағидаларды негізге алды, қандай әдіснамаға сүйенді деген мәселелер кеңінен зерделенді. Автор қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудің ғылыми тәжірибелеріне сүйене отырып, осы бағыттағы еңбектерде әлемдік әдебиеттану ғылымындағы негізгі принциптермен ұштастырылуында қол жеткізілген табыстарын саралап көрсетеді.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеті тарихының мәселелері, қазақ әдебиеттанушыларының зерттеулері, XX ғасырдың басы, жан-жақты зерттеу, қазақ әдебиетінің қалыптасу және даму тарихы, жаңаша көзқарас, қазақ әдебиеттануы, зерттеудің негізгі принциптері, әлемдік әдебиет.

Қазақ әдебиетінің тарихының күрделі кезеңі мен тұтас дәуірінің болмыс-бітімін тануда әр ғасырдың алар орыны айрықша болып табылады. Б.Кенжебаев XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуде орын алып отырған басты кемшіліктерді: «Бізде XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін менсінбеушілік, жете бағаламаушылық болды; кейбір даурықпалар XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті идеялық, көркемдік дәрежесі төмен, ескішіл, ұлтшыл әдебиет, тіпті XX ғасыр басында бізде шын мағынасындағы әдебиет болған жоқ десті. Осыдан XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеп, бастыруға жете көңіл бөлінбеді» [1; 136], — деп көрсетті. Әсіресе өткен дәуір мұрасын бағалау мен зерттеудің әдіснамалық негіздерінің қателіктерін дұрыс көрсетіп, ақын-жазушылар дүниетанымындағы қайшылықтардың туындауына жете үнілу керектігін, әдебиеттің тұтас тарихын жазу, оған назардан тыс қалып келе жатқан қаламгерлердің барлығын да енгізу туралы келелі ойларын бүкпесіз жеткізді. Ғалым: «Дұрысында, тарихта болған, заманында өзінің шамасы келгенше қоғамдық, прогресшіл қызмет атқарып, әлеуметтік, мәдени, әдеби мәні бар азды-көпті шығармалар қалдырған ақын, жазушылардың бәрінің де аттары аталуға, қызметтері мен шығармалары көрсетілуге, зерттелуге тиісті; саяси және басқа үлкен қылмысы барлары болмаса, аттары аталмайтын, қызметтері мен шығармалары көрсетілмейтін ақын, жазушылар болмауға тиісті» [1; 146], — деген таза ғылыми және азаматтық ұстанымда болды. Сол арқылы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін кешенді зерттеу мәселесін күн тәртібіне өткір қойды. Зерттеуші пікірінің астарында Алаш қалам қайраткерлерінің де мұрасы ескерілуі тиіс деген емеурін жатқанын аңғарамыз. Өйткені ғалым өзінің «Өтелмеген парыз» [2] мақаласындағы елдікпен сабақтасып жатқан ойларынан, азаматтық ұстанымынан бір табан шегініс жасағаны жоқ. Әдебиетші Қ.Ергөбеков атап өткеніндей, «идеология жегіндісіне айналғысы келмеді. Саясаттан ғылым, ғылымнан саясат жасағысы келмеді» [2; 115]. 1959 жылғы әдебиеттану ғылымына арналған конференцияда Алаш арыстарының әдеби мұрасы мен шығармашылығы назардан тыс қалғанын, аталғанның өзінде қараланғанын айтар болсақ, тек Б.Кенжебаев қана М.Жұмабаев есімін ілтипатпен атады. А.Нұрқатовтың Ақан сері туралы жасаған баяндамасымен ой бөліскенде: «Ақан серінің шығармаларының жиналуына сын көзімен қарау керек еді. Тіпті Ақан сері шығармаларын бірінші жинап бастырған М.Жұмабаевты да ескеруі керек еді» [1; 294], — деп дерек көздерін дұрыс игерудің ғылыми мәнін әдебиетшілер зердесіне құйды.

Б.Кенжебаев XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі мынадай бағыттарды атайды: 1. Феодалдық-клерикалдық, буржуазиялық-либералдық бағыт (А.Мұхамедияров, Ә.Шоқанов, М.Қалтаев, Н.Наушабаев, М.Ж.Көпеев, Ш.Жәңгіров). 2. Демократиялық-ағартушылық бағыт (М.Сералин, С.Торайғыров, Ә.Тәңірбергенов, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуов, Ә.Ғалымов) [1; 138–140]. Бұл ретте ғалымның қазақ әдебиеті тарихын зерттеуін диссертациялық еңбегінде арнайы қарастырған Д.Сартбаеваның «Профессор Б.Кенжебаев жүйелеуінде «қайтсем ақын-жазушыларды ақтап алам» деген мақсат бар. Сондықтан да XX ғасыр басында өмір сүрген ақын-жазушылардың бір шоғырын біресе «клерикалдық-феодалдық», біресе «буржуазиялық» деп, ақыр соңында «ағартушы ақын-жазушылар» деп эволюциялық тұрғыдан ұғымды жетілдіріп, өсіріп отырады. Бұл — XX ғасыр басындағы ақын-жазушыларды біртіндеп ақтап алып, әдебиет тарихына енгізу амалында жүрген

ғалым әрекеті» [1; 14] деген пікірімен толығымен келісуге болады. Онсыз да саясат қысымы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихын тұтастықта зерттеуге жол бермеген еді. Сондықтан да Б.Кенжебаев ХХ ғасыр басындағы әдебиет тарихына өзі енгізген өкілдерін қорғап қалуға бар күш-жігерін жұмсады. Ғалымның ұлт әдебиетінің мақсат-мүддесін көздеген көзқарасын Ә.Қоңыратбаев та қолдады. Ғылыми-зерттеушілік ізденістегі таяздықтардан арылуды: «Кейбір ғалымдарымыздың сөзінен олардың өмірді, тарихты аз білетіні байқалды. Бізде бір кезде өткеннің барлық мұрасын байларға сыбағалап беріп, халықтан түк жаратылмады дейтін әдет болды. Міне, осы догматикадан біз құтылуымыз керек» [1; 244], — деп нұсқай отырып, көркем өнердің ғана емес, тарихтың жаратушысы да халық екенін мойындауымыз керек деп түйді. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихының мәселелеріне қатысты өз пікірін білдіргенде, Н.Наушабаев, М.Ж.Көпеев, Ғ.Қарашев, Әбубәкір Кердер, Балқы Базар, Ш.Бөкеев шығармашылығына жете көңіл бөлінбей отырғанын орынды ескертті. М.Ж.Көпеевтің саяси-әлеуметтік лирикасына талдау жасап, басты тақырыптар — ұлт, жер мәселесі болғанын ғылыми тұрғыда екшеді.

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі түрлі бағыттың өкілдерін тұтастықтан зерттеуге де саяси тосқауылдар қойылды. Мәселен, феодалдық діни идеяларды уағыздаушы деп анықталған Кердері Әбубәкір, Н.Наушабаев сынды ақындар шығармашылығына сын көзімен қарау, ағартушы-демократтық бағыттағы ақындарға қарсы қою тұрғысынан қарастыру міндеттелді. Шығармашылықтары орта мектеп бағдарламасынан алынды. Сонымен қатар Шәңгерей Бөкеев шығармашылығы «таза өнер» аталатын ағымның қазақ әдебиетіндегі көрінісі болып табылатыны дұрыс байыпталғанымен, орта мектепте ақын шығармашылығын кеңінен өткізілуіне тұсау салынды. М.Қалтаев, Ш.Құдайбердиев, Ғ.Қарашев, М.Ж.Көпеев шығармаларының идеялық мазмұны мен бағытын айқындау қажет делінгенмен, сол тұста ақталған Шәкәрім мұрасы дау-дамайға айналып, тек партиялық қаулы-қарарлар күшін жойған соң ғана ұлттың рухани игілігіне айналды. Ғ.Қарашев шығармашылығы да «ұлтшылдық» әдебиеттің өкілі тұрғысынан дұрыс бағаланбай келгені мәлім. Ал ХХ ғасыр басындағы Алаш арыстарының мұрасы, шығармашылығы мүлдем атаусыз қалды.

Б.Кенжебаевтың «Қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары» еңбегі әдебиет тарихын жүйелі зерттеуімен ерекшеленеді. Ғалым ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жағдайларына, рухани және көркемдік дамудың келелі мәселелерін жан-жақты қарастырып, қазақ тілінде жарық көрген басылымдар мен кітаптар туралы құнды деректер келтіреді. Біріншіден, сол кездегі әдебиеттануда қарастырыла бермеген ұлт санасын оятуға қозғау салған жәдитшілдік маңызы алғаш ғылыми тұрғыда байыпталды. Бұған қатысты: «Рухани өмірге өзгеріс енді. Қазақ даласындағы мектеп, медреселердің көпшілігі жаңа оқу — ұсули жәдитті үйренуге көшті, яғни мектеп, медреселерде діни сабақтармен қатар ана тілі, дүниетану ғылымы, есеп, география, тарих оқылды, кейбір медреселерде орыс тілі де үйретілді... Жалпы алғанда, мектеп, медресе қазақ арасынан сауатты, оқыған адамдардың шығуына, қазақтың жаңаша оқыған зиялыларының көбеюіне, халықтың оянуына біраз себеп болды» [3; 13], деген пікірін мысалға алуға болады. Екіншіден, ХХ ғасыр басындағы қазақ тілінде жарық көрген кітаптар туралы құнды мұрағат деректері берілді. Ғалым: «Қазақ тілінде кітап бастыру ХХ ғасырдың басында тағы да күшейе түсті. 1900 жыл мен 1917 жыл арасында осындай 200 кітап басылып шықты. Демек, XIX ғасырда 70–80 жыл бойы 70 шамалы кітап басылса, ХХ ғасырдың алғашқы 17 жыл ішінде 200 кітап басылды» [3, 18], — деп жазады. Бұл ретте зерттеуші қазақ тілінде жарық көрген кітап аттары мен авторларын нақты көрсетіп, М.Сералин, К.Әбубәкір, Н.Наушабаев, А.Мұхамедияров, М.Ж.Көпеев, М.Қалтаев, Е.Бұйрин, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Ә.Ғалымов, Ш.Жәңгіров, К.Төгісов сынды белгілі ақындар кітаптарымен қатар, арнайы зерттеуді және де ғылыми айналымға енгізуді қажет ететін О.Құрымбайұлы, Ғ.Сафиуллаұлы, А.Жандыбаев, М.Бекмұхамбетов, М.Батырғалиұлы, А.Оразғалиев, Зейнулғабиден Қажы Әміреұлы, Ғ.Байдүйсенұлы, Б.Серкебаев, Ө.Алмасов, И.Бейсенұлы, А.Ысқақ қажы, Ақылбек ибн Сабал, А.Берікғалиұлы, Ж.Темірәліұлы, Ғ.Белгібайұлы, Ғ.Ғалимжанов, Б.Бейсембинов, Қ.Жапанов, Ж.Арыстанұлы, М.Садық Еңесұлы, Садырғалиұлы, Х.Садуақасұлы, Б.Айдақожаұлы, Ө.Ғұмарұлының өлең жинақтары да қамтылды. Соның барысында ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің зерттеушілері назарынан тыс қалып келген құнды да маңызды тақырыптар айқындала түсті. Үшіншіден, ХХ ғасыр басында жарық көрген қазақ баспасөзі туралы тарихи шындық қалпына келтіріліп, «ұлтшылдық үні» деген идеологиялық желеумен ғылыми тұрғыда назарға іліге бермеген басылымдарға байланысты келелі ойлар айтылды. Мысалы, «Серке», «Қазақстан», «Айқап», «Қазақ» газет-журналдары туралы тың деректер берілді, саяси-әлеуметтік өмірдегі маңызы бағаланды. Зерттеуші басылымдардың саяси бағытында қателіктер болды деген пікірі айтса да негізінен аталған

басылымдарды халыққа таныстыруды, насихаттауды басты орынға қойды. Әсіресе олардың қазақ әдебиетінің өзекті мәселелерін қамтуы мен ақын-жазушылар туындыларын жариялаудағы, шығармашылық өсудегі мән-мағынасын дұрыс көрсетті. Атап айтқанда, «Айқап» қазақтың сол кездегі ақын, жазушыларының жаңа, таңдаулы шығармаларын үнемі басып отырды. Көптеген ақын, жазушыларды тәрбиелеп өсірді. XX ғасырдың басындағы көрнекті әдебиетшілер Мұхаметжан Сералин, Спандияр Көбеев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев «Айқап» арқылы жазушы болып қалыптасты, «Айқап» арқылы өсті» [3; 31], — деп тұжырымдады. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі жанрлық түрленулерді де зерттеуші білгірлікпен саралап, прозалық, драмалық туындылардың жарық көруін көркемдік дамудың басты сипаты деп бағалады. Аталған кезең әдебиетінің басты тақырыбы дәуірдің көкейтесті мәселелері, халықтың хал-жағдайы болғанын түйе келіп, әдеби бағыт тұрғысынан XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін мынадай үш түрлі бағытқа бөліп қарастырады: 1. Ескішіл-феодалдық, буржуазиялық-ұлтшылдық бағыттағы әдебиет. 2. Демократтық-ағартушылық бағыттағы әдебиет. 3. Революциялық халық поэзиясы [3; 63]. Бірінші бағыт өкілдері қатарында А.Мұхамедияров, К.Әбубәкір, Н.Наушабаев, М.Ж.Көпеев, Ш.Жәңгіров, М.Қалтаев, Ж.Шайхысламов, К.Жанатаев аталады. Олардың шығармашылық бағытына тән сипаттарды мұсылманша білім алу, Шығыс әдебиетінің дәстүрін ұстану екенін айта келіп: «...Бұлардың кейбіреулері, көбінесе, араб, фарсы хикаяларын — «Мың бір түн», «Шаһнама», «Готының тоқсан тарауы» әңгімелерін, қазақтың ертегі-аңыздарын, бұрынғы шығыс әдебиеті дәстүрімен кисса, дастан, мысал, назым етіп жазған шығармаларында араб, фарсы сөздерін, діни сөздерді көп қолданып отырды» [4; 41], — деген қорытынды жасайды. Ғалым осы бағыттағы әдебиет өкілдерінің өмірі мен шығармашылығына талдау жасайды.

Демократтық-ағартушылық бағыт ұстанған ақын-жазушылар қатарында М.Сералин, С.Торайғыров, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Ә.Ғалымов, Ә.Тәңірбергенов, Б.Өтетілеуов, Н.Орманбетұлы шығармашылығы қарастырылған. Оларды Абай, Ыбырай негізін салған жаңа әдебиеттің дәстүрінде тәрбиеленгенін атап, реалистік сипатын басты орынға қояды [4; 61]. Ғалым кейінен Ө.Есмұрзаевпен бірігіп жазған «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» еңбегінде және де «XX ғасыр басындағы әдебиет» оқулығында XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің әдеби бағыттарын жаңаша зерделеп, мынадай тұрғыдан жүйеледі: 1. Ағартушы ақын-жазушылар (А.Мұхамедияров, Әбубәкір Шоқанов — Кердері, М.Қалтаев, Н.Наушабаев, М.Ж.Көпеев, М.Сералин, С.Торайғыров, Ш.Жәңгіров, Жаяу Мұса Байжанов, М.Байзақов). 2. Ағартушы-демократ ақын-жазушылар (С.Көбеев, Ә.Тәңірбергенов, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуов, Т.Жомартбаев, Ә.Ғалымов). 3. Демократтық-төңкерісшіл халық жырлары [4; 29]. Егер де Е.Ысмайылов «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1941) оқулығында XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің сыншыл реализм, демократияшыл әдебиет деген бағыттарын жүйелеуде әдебиеттануда алғаш жанрлық принципке иек артса, Б.Кенжебаев та осы ғылыми әдісті негізге ала отырып оны дамыта түсті. Осындай ортақ ғылыми ұстанымдарын айта отырып, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің айтулы өкілдерін әдеби бағытқа жіктей қарастыруларында айырмашылықтар барын да аңғарамыз. Мысалы, Е.Ысмайылов сыншыл реализм жігінде Н.Орманбетұлы, Ғ.Қарашев, Н.Наушабаев шығармашылығын талдаса, Б.Кенжебаев «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» еңбегінде Н.Орманбетұлын демократтық-ағартушылық бағыт, ал Н.Наушабаев, М.Ж.Көпеевтерді буржуазиялық-ұлтшылдық бағытында, өз кезегінде осы екі ақынды «XX ғасыр басындағы әдебиет» оқулығында ағартушы ақындар бағытында атайды. Сонымен қатар Е.Ысмайылов демократияшыл ақындар тобында М.Ж.Көпеев, С.Көбеев, С.Торайғыров, С.Дөнентаевтарды сараласа, Б.Кенжебаев бастапқы еңбегінде демократтық-ағартушылық, кейінгі оқулығында ағартушылық және ағартушы-демократтық бағыттарда алып талдайды. Бұдан Б.Кенжебаевтың ағартушылық және ағартушы-демократтық бағыттарды екі түрлі бағытта қарастырғанын көреміз. Кейінгі зерттеулерде Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев ғылыми негіздеген бұл бағыттар У.Қалижанұлы, Ө.Әбдиманұлы зерттеулерінде кеңінен талданып, діни-ағартушылық, ұлт-азатшыл деген ғылыми атаулармен толықтырылды. Бұл жерде XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі басты бағыттарды қарастырғанда, алғаш Е.Ысмайылов тарапынан байыпталған «сыншыл реализм әдебиеті» деген жүйелеу ескерілуі керек. Өйткені, Ә.Қоңыратбаев атап өткеніндей, «С.Көбеев, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, М.Сералин, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев есімдерімен байланысты жаңа әдебиетіміз де түгелімен сол ағартушылық идеяның ізімен, Абай дәстүрімен дамып, сыншыл реализм әдебиеті деңгейіне көтерілді». Ол XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі басты бағыттар табиғатын көркемдік әдіс тұрғысынан да айқындауға, сол арқылы жанрлық ізденістер арнасын әдеби үрдіс заңдылығына орай қарастыруға мүмкіндік

береді. Мысалы, А.А.Волков, Л.А.Смирновтың «История русской литературы XX века. Дооктябрьский период» (1977) еңбегінде зерттеушілер осы дәуір әдебиетінің көркемдік дамуын жүйелеуде «сыншыл реализм әдебиеті» деп бұл бағытты жеке қарастырады. Тіптен тек соңғы жылдары ғана толық ақталған И.А.Бунин шығармашылығы жеке тарауда талданып: «Бунин сыншыл реализмді дамытуда, орыстың әдеби тілін еселеуде ерекше роль атқаруда» [4; 217], — деп бағаланды. Ал символизм, акмеизм, футуризм ағымдары реализмге қарсы ағымдар тұрғысынан қарастырылып, символизм ағымының өкілі В.Я.Брюсов шығармашылығы талданған. Ал А.Г.Соколовтың «История русской литературы конца XIX — начала XX века» (1979) еңбегінде де «сыншыл реализм әдебиеті» бағыты жүйелі қарастырылып, «90-жыл және 900-жылдар басында әдебиетте жетекші бағыт сыншыл реализм болып қалды», — деп осы бағыттың әдеби дамудағы маңызы кеңінен сараланады. Сонымен бірге декаденттік ағым, символизм В.Я.Брюсов, А.А.Блок туындылары мысалында қарастырылған. Қазақ әдебиеттануында М.Жұмабаев, Б.Күлеев поэзиясында көрініс тапқан символизм ағымы бастапқыда Ж.Аймауытов тарапынан ғылыми-эстетикалық жағынан талданғаны мәлім. Алайда қазақ поэзиясындағы бұл ағым табиғатын танудағы дүниетаным маркстік ілімнің қалыпты шеңберінен аса алмай, М.Жұмабаев мұрасының ақталуымен Ш.Елеуенов, А.Шәріп зерттеулерінде қарастырылған болатын.

Әдебиет тарихын ғылыми негізде дәуірлеу — оның белгілі бір ғасырларының тұтас көркемдік бағыт-бағдарын зерттеу мәселесімен сабақтас. Бұл орайда XX ғасырдың 40-жылдары жарық көрген оқулықтардың ғылыми сипатын еселеген өзекті мәселелер XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихының нақты зерттеу нысанына алынуы. Осы жағынан келгенде Е.Ысмайыловтың 1941 жылы жарық көрген «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» оқулығы үлкен мәнге ие. Ғалым еңбегі қазақ әдебиетінің даму жолын көркемдік әдіс, әдеби бағыт бойынша қарастыруда тың қадам жасады. Әсіресе арнайы зерттеуге алынбай келген XX ғасыр басындағы әдебиеттің көрнекті өкілдерін талдауы олардың шығармашылығын көркемдік ерекшелігіне сай «сыншыл реализм әдебиеті» және «демократияшыл әдебиет» деп екіге жіктеуі назар аудартады. Атап айтқанда, көркемдік әдіс пен әдеби бағыт тұрғысынан ақын-жазушылардың шығармаларын жүйелеп, жіктеп талдауы әдебиет тарихын дәуірлеудегі озық әдіснамалық тәжірибелердің қазақ әдебиеттануындағы ұштастыра қолдану талабындағы ғылыми принциптердің өз табиғатынан таза ажырап кетпегендігін дәлелдей түседі. Е.Ысмайыловтың: «Қазақ әдебиетінде сыншыл реализм Асанқайғы, Бұқар жыраудан басталып, Шортанбайдың заманында толық қалыптасты» [5; 6], — деген көзқарасынан, біріншіден, жазба әдебиеттегі сыншыл реализм көрінісінің табиғатын көрсетуді дiттеуiн, екiншiден, қазақ әдебиеті тарихының бастауы Асанқайғыдан, яғни, XV ғасырда жатыр деген ойдың ұшқынын аңғарамыз. Ал «Қазақтың демократияшыл әдебиетінің негізі — фольклорда» дегенінен көркемдік дамудағы тарихи сабақтастықты байыптаған зерттеушілік танымы танылады.

Еңбектің «Сыншыл реализм әдебиеті» және «Демократияшыл әдебиет» атты екі бөлімі XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің даму үрдісін тануға мүмкіндік береді. «Сыншыл реализм әдебиеті» жігінде Н.Орманбетұлы, О.Қарашев, Н.Наушабаев, «Демократияшыл әдебиет» жігінде М.Ж.Көпеев, С.Көбеев, С.Торайғыров, С.Дөнентаев шығармашылығы талданған.

«Сыншыл реализм» терминін зерттеуші көркемдік әдіс және де шығарма тақырыбының идеялық түп қазығы тұрғысынан қарастырады. Мысалы, «Сыншыл реализм әдебиеті өкілдері кең қонысты, тыныштық дүниені іздегенде, арман қылғанда, кейде әсіресе бастапқы кезде жазған шығармаларында көшпелі мешеу заманды да аңсап кетеді. Жақсылықты, кеңшілік дүние — өткен заманда, артта қалды-ау дегендей кейін қарап бір күңірінеді, сонау өрісі кең байқау жайлауға көз жіберіп, мұнаяды. Бірақ Омар, Нарманбет және Мәшһүр Жүсіп ескі көшпелі, мешеу ауылдың бейнелерін кейде аңсай жырлағанмен оны нысана етіп, тұрақтап қалмайды» [5; 13], — деп заманға сай ілгерлеу жолын нұсқағандарын айтады. Бұл жерде ғалым аталған ақындар шығармашылығында ұлттық дүниетанымнан және дәуір тынысынан туындаған қайшылықты байыптаса керек. Ал демократияшыл әдебиеттің негізгі сарыны «әлеуметтік ұран, халықты ояту мотивтері, бірақ бұдан жалаң үгіт түрінде деген қорытынды тумайды, өрістеген жаңа әдебиет, оның ішінде әсіресе поэзияда Абай бастап биік шыңға көтерген үлкен мәдениетті меңгеру және орыс әдебиетіне бұрынғыдан да жақын біте қайнаса араласу бет алысы үлкен орын алады. Шығармалардың сюжеті байып, әлеумет өмірін жырлаудағы мотивтер бүкіл халықтың аузындағы ұранға айналды, ұлт-азаттық қозғалысының ұраны жырланатын болды» [5, 40], — деп осы бағыттағы шығармалардың тақырыптық-идеялық арнасын көрсетеді. Е.Ысмайылов еңбегін қарастырған зерттеушілер «сыншыл реализм әдебиеті» мен «демократияшыл

әдебиет» деп жіктеулерінде айқындық жетіспейтінін, «сыншыл реализм» терминін көркемдік әдіс тұрғысынан емес, идеялық нысана тұрғысынан түсініп ғылыми қателікке ұрынған деп қарастырады.

XX ғасырдың екінші жартысында жылымық рухына сай қазақ әдебиеті тарихының күрделі мәселелерін байыпты қарастыруда Б.Кенжебаевтың «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958), М.Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1958), Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы» (1959) еңбектерінің жарық көруі әдебиеттанудың атап өтерлік жетістігі еді. Сондай-ақ Т.Әбдірахманов, Қ.Жармағанбетов құрастырған «XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті» хрестоматиясының (1959), «Дастандар». (Октябрь революциясына дейінгі қазақ ақындарының дастандары) (1961) жинағының жариялануы әдеби мұраға деген көзқарастың дұрыс арнаға ойыса бастағанын да көрсетеді. Бірақ та қазақ әдебиеті тарихының негізгі проблемаларына арналған 1959 жылғы ғылыми-практикалық конференция ұсыныстары ұлттық әдебиеттануда сан жылдар бойы қордаланған өзекті мәселелерін ұлттық мүдде тұрғысынан шешіп алуға еш мүмкіндік бермеді. Қазақ әдебиетінің тарихи негіздерін, көркемдік бастауларын айқындауды бір ғана XVIII ғасырмен шектеу ұсынысының қабылданғаны осы бағыттардағы ғылыми ізденістерге тежеу салғанын да естен шығармауымыз керек. Осы конференцияда қазақ әдебиет тарихын көне түркі әдебиетінен бастау керек деген Б.Кенжебаевтың тұңғыш ғылыми тұжырымы мүлдем ескерілмеді. Дегенмен де зерттеушінің қазақ әдебиет тарихын дәуірлеуде бүкіл түркілерге ортақ ежелгі дәуірден, яғни V–VII ғасырлардан бастау керек деген ғылыми тұжырымы пікір тұрғысынан қалып қоймай, 60-жылдары ұлттық әдебиеттануда қолға алынып, терең зерттеле бастады. Ол әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесінде жаңа бетбұрысқа жол ашты.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі әдеби бағыттар табиғатын байыптағанда зерттеушілердің ағартушылық, ағартушылық-демократтық (Б.Кенжебаев), сыншыл реализм әдебиеті (Е.Ысмайылов), ағартушылық-демократтық бағыттағы сыншыл реализм (Ә.Қоңыратбаев) деген ұстанымда болғанын, әрі әдебиеттің қоғамдық өмірдің шын мәніндегі айнасы, елдік мұраттың жыршысы болғанын танытудан туған тұжырымдар екенін байқаймыз. Мұның бәрі түптеп келгенде, шығармашылық ізденістер барысы әдеби дамудағы «реализмнің сыншылдық бағытын өрістетті» [6].

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Кенжебаев Б.* XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті туралы // Әдеби мұра және оны зерттеу: Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арн. ғыл.-теор. конф. материалдары (Алматы, 1959, 15–19 маусым). — Алматы: Қазақ КСР ҒА баспасы, 1961. — 374 б.
- 2 *Ергөбек Қ.* Арыстар мен ағыстар: Әдебиеттану, сын әлемі. — Алматы: Қазығұрт баспасы, 2003. — 336 б.
- 3 *Кенжебаев Б.* Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. — Алматы: ҚМБ, 1958. — 307 б.
- 4 *Кенжебаев Б.* XX ғасыр басындағы әдебиет. — Алматы: Білім, 1993. — 248 б.
- 5 *Ысмайылов Е.* XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. — Алматы: ҚМБ, 1941. — 203 б.
- 6 *Қирабаев С.* Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. — Алматы: Ғылым, 2001. — 40 б.

А.Б.Жумагулов

Исследования истории литературы начала XX века

В статье рассмотрены сложные вопросы истории казахской литературы, в частности, исследования казахских литературоведов начала XX в. Незавершенность отдельных сторон исследования в области истории литературы предполагает дальнейшее всестороннее изучение целого комплекса взаимосвязанных вопросов. Автор, основываясь на трудах по истории становления и развития казахской литературы, предлагает новый взгляд на рассматриваемые труды по истории казахского литературоведения — с точки зрения основных принципов исследования мировой литературы.

There are considered in the article difficult questions of history of the Kazakh literature, in particular, researches of the Kazakh literary critics of the beginning of the 20th century. Not readiness of the separate parties of research in the field of history of literature assumes further studying of the whole complex of the interconnected questions. The author, being based on works on works of formation and development of the Kazakh literature, offers a new view on considered works on works of the Kazakh literary criticism from the point of view of the basic principles of research of the world literature.